

NYÁRI Gábor

miniszteri tanácsadó

Emberi Erőforrások Minisztériuma

Ministerial Advisor

Ministry of Human Capacities

e-mail: gabor.nyari@emmi.gov.hu

A MOSZUL KÉRDÉS ÉS A NÉPSZÖVETSÉG, 1924–1925

THE MOSUL QUESTION AND THE LEAGUE OF NATIONS, 1924–1925

ABSTRACT

The three-member Commission of Mosul that Count Pál Teleki was also a member as a geographer, created by the League of Nations to study the scope of the former Ottoman Mosul Vilayet's affiliation, in 1924. The area was desired both by Turkey and the Iraq Kingdom (under British tutelage), primarily in its hypothetical oil-rich, as well as economically important railway lines. Despite the Commission did not have the opportunity to scientific inquiry for oil, they examined historical, ethnographical, geographical and geopolitical facts and principles. The scientific work's results, mainly led by Pál Teleki, are calculated in terms of methodology unequaled on the global stage. The Commission drew attention to this area for its ethnic (Kurdish, Arabic, Turkish) and religious conflicts, and its geographical and geopolitical importance. The Commission's Report built on scientific foundations, though a serious diplomatic and military conflict emerged during its work. Finally, The League of Nations and the Hague International Court of Justice going against its own principles, ignored the proposal calling for the establishment of the Commission's minority law (1925) and decided on the basis of economic criteria.

Kulcsszavak: Moszuli vilajet, Irak, Törökország, Népszövetség, Hágai Nemzetközi Bíróság, Teleki Pál

Keywords: Mosul Vilayet, Iraq, Turkey, League of Nations, Hague International Court of Justice, Pál Teleki

1. Bevezetés

„Európa beteg embere”, a hanyatló Oszmán Birodalom az első világháborút a vesztesek oldalán fejezte be. Ez a vereség nyitotta meg a lehetőséget több más ország előtt, hogy kiharítsanak maguknak egy-egy területet a török államból. Nagy-Britannia, Franciaország, Görögország és Olaszország – háttérben az Egyesült Államok támogatásával és önállósulni kívánó népcsoportok törekvéseivel – diplomáciai és katonai eszközöket is bevetve kívánták elérni céljukat. Woodrow Wilson amerikai elnök 14 pontjából a 12. foglalkozott az Oszmán Birodalommal, amelyben kimondta, hogy minden török uralom alatt élő nemzetiségnek biztosítani kell az önálló fejlődés zavartalan lehetőségét. Azonban az olajban gazdag közel-keleti régióban, így a főként kurdok lakta Moszuli vilajetben is, elsősorban a gazdaságilag leginkább érdekelt Nagy-Britannia akarata érvényesült.

2. Az Oszmán Birodalom szétesése és a Moszuli vilajet sorsa az első világháború után

A brit hadsereg 1917. március 19-én elfoglalta Bagdadot, majd 1918. október 30-án vonult be Moszulba. A török békeszerződést előkészítő, 1920. április 19-e és 26-a között zajló sanremói konferencián az antant hatalmak úgy határoztak, hogy elősegítik az egykori Oszmán Birodalom területén élő nemzetiségek önállósodását. Így jött létre Irak és az ígéret egy jövőbeni önálló kurd államra. Azonban a határozat azt a kitételezt is tartalmazta, hogy az új államok egészen addig a nagyhatalmak felügyelete alá tartoznak, ameddig nem képesek önállóan ellátni magukat, röviden mandátumterületek lesznek.¹ Az 1920. augusztus 10-i Sévres-i béke értelmében a Moszuli vilajet – csakúgy, mint az Iraki Királyság – brit fennhatóság alá került. A Törökország nagyobb részét irányító Musztafa Kemál nem írta alá a békeszerződést, és függetlenségi háborúba kezdett a jelentős túlerőben lévő antant és görög csapatok ellen. Végül 1921 augusztusában és szeptemberében Sakarya-nál, majd egy évvel később Dumlupiraninál döntő vereséget mért a görögökre.² Mindeközben a brit haderő jelentős részét lefoglalta az Irakban kitört felkelés, Mahmud Barzanji sejk pedig megindította függetlenségi harcát és kikiáltotta kurd kormányzását, azonban ezt a nagyhatalmak és az érdekelt felek nem ismerték el.³ Mindez arra készítette az antantot, hogy bírálják felül a törökökkel kötött békét. Az 1923. július 24-én Lausanne-ban aláírt új egyezmény rendezte a török állam határait, egyetlen területet kivéve: a Moszuli vilajetet.⁴ Lord Curzon brit külügyminiszter és Ismet Inönü, a török

delegáció vezetője megegyeztek abban, hogy amennyiben egy éven belül nem tudnak dönteni a vitatott térséget illetően, a Népszövetséghez fordulnak segítségért.⁵

Nyilvánvaló volt, hogy a vita alapját elsősorban a gazdasági érdekek adták. A Moszuli vilajet területe 87 890 km² volt, hozzávetőlegesen 800 000 fős vegyes etnikumú és vallású, de többségében szunnita kurd lakossággal.⁶ Legnagyobb városa és közlekedési, gazdasági csomópontja a névadó 100 000-es lakosságú Moszul volt. A brit megszállás és közigazgatás alatt álló vilajetben arab katonaság, török területekről menekült keresztényekből álló haderő, valamint brit sorkatonaság és légierő állomásozott.⁷ A terület értékét nagyban növelte, hogy alatta gazdag olajmezőket sejtettek, de ekkor még nem lehetett tudni, hogy néhány év múlva a világ olajtermelésének 13,5%-a innen fog származni.⁸ Az első világháborút követő években a britek a legfontosabb tényezőnek azt tartották, hogy itt zajlott annak a vasútvonal kiépítésének az utolsó fázisa, amelyen keresztül az iraki olajt mind a Perzsa-öbölbe, mind a Földközi-tengerhez el lehetett szállítani, és maga a vasútépítés is egy jól jövedelmező vállalkozásként működött.⁹ A Népszövetség azonban – látszólag – megkapta a lehetőséget, hogy a gazdasági szempontokat háttérbe szorítva, eredeti céljának megfelelően a nemzetiségek érdekeit szem előtt tartva hozzon döntést. A Népszövetség tanácsa 1924 augusztusában kezdett foglalkozni az ügygel, majd október 24-én kijelölte ideiglenes határként az úgynevezett „brüsszeli vonalat”, amely a korábbi vilajet északi határvonalának felelt meg.¹⁰

Mindkét érintett fél ismertette az álláspontját a Népszövetséggel, és egy bizonyos pontig még szóba került egy önálló kurd állam létrehozása is. A török szakértők népszavazást szeretettek volna a területen, mivel állításuk szerint az új politikai rendszer csábító lehetett volna az etnikailag sokszínű terület lakosságának.¹¹ Továbbá felvázoltak egy vonalat a vilajet déli, dombokkal tarkított határán, amelyet klimatikus szempontok alapján végleges határvonalnak javasoltak, így török uralom alá vonva a területet.¹²

A brit – és az azzal megegyező iraki – javaslatról részletesebb memorandum született. A brit álláspont szerint lehetetlen a moszuli térségben népszavazással dönteni, mivel a terület stratégiai, földrajzi, gazdasági és közigazgatási szempontból túl fontos ahhoz, hogy a könnyen befolyásolható, aluliskolázott lakosság döntsön hovatartozásáról. Véleményük szerint azért is nehézkes lett volna egy népszavazás lebonyolítása, mivel annak biztosításához olyan jelentős semleges rendfenntartó erőre lett volna szükség, amely nem állt rendelkezésre a régióban, valamint egy esetleges népszavazás további feszültségeket okozhatott volna a Közel-Kelet többi

etnikailag sokszínű területein.¹³ Szakértőik végleges határvonalnak a terület északi részén lévő hegyláncot javasolták, mivel ott aránylag kis létszámú lakosság élt egy katonai szempontból jól védhető területen.¹⁴

3. A Moszul Bizottság létrehozása

A Népszövetség szeptember 30-i genfi ülésén határozott arról, hogy létrehozza az úgynevezett Moszul Bizottságot, amely részletekbe menően megvizsgálja a kérdést. Amikor a bizottság tagjainak kiválasztására került a sor, először Teleki Pál, korábbi magyar miniszterelnök került előtérbe, akit az amerikai Royall Tyler, a Népszövetség magyarországi megbízottja ajánlott.¹⁵ Telekire két fontos szempont miatt esett a választás. Az addig is nemzetközi hírnévnek örvendő földrajztudósra a híres „Vörös térkép” elkészítése után, annak úttörő módszere miatt világszerte felfigyeltek.¹⁶ Emellett a Moszuli vilajet területe etnikailag – és vallásilag – meglehetősen vegyes volt, a több mint 800 000 lakosból hozzávetőlegesen fél millió volt kurd, 160 000 arab, 60 000 török, 70 000 nesztoriánus keresztény, és 20 000 jezidi.¹⁷ Telekinek földrajztudósként, és korábbi miniszterelnökként számos nemzetiségi problémával kellett foglalkoznia, elsősorban az elcsatolt területeken élő magyarság helyzetével kapcsolatban. A Népszövetség azt remélhette, hogy Teleki vitathatatlan szaktekintélye mellett fontos szerepet játszat a Bizottság működésének megítélésében, ha egy hasonló problémákkal küszködő vesztes ország képviselője is részt vesz a munkában. Teleki kiválasztásával kapcsolatban az egyetlen komolyabb támadási felületet korábbi török kapcsolatai adták, azonban ő maga előzte meg a vádaskodást azzal, hogy kijelentette, ismerősei az előző török politikai rendszer hívei voltak, Musztafa Kemal Atatürk rezsimjével nincsenek kapcsolatai.¹⁸

A Bizottság tagja volt még Albert Paulis¹⁹ belga ezredes, gyarmati vállalkozó, akit a népszövetségi ülészakban elnöklő belga kormány javasolt, az elnök pedig Einar af Wirsén²⁰ Svédország korábbi bukaresti követe lett. A Bizottság elnökének elsősorban azért Wirsént választották, mert Svédország semleges volt a világháború alatt.²¹ Az expedíció tagja volt még két népszövetségi titkár, egy pénztáros, két gyorsíró – ilyen minőségben utazott a Bizottsággal Teleki személyi titkára, Incze Péter –, valamint fordítóként a holland Johannes Hendrik Kramers professzor, a leideni egyetem tanára.²²

Volt azonban egy igen fontos eltérés a brit és a török nézetben a Népszövetség – és a Bizottság – működésével kapcsolatban. Míg a britek úgy gondolták, hogy a Népszövetség dönteni fog a vitatott terület sorsáról, addig a törökök csak egyfajta közvetítőként tekintettek a szervezetre.

Wirsén, Teleki és Paulis 1924. november 13-án találkoztak Genfben, ahol hivatalosan is megalakult a Moszul Bizottság. Első munkájuk az volt, hogy áttanulmányozták a népszövetségi dokumentumokat és a Lausanne-i békeszerződést. Teleki elhivatottsága már itt is meglátszott, a legalaposabban ő ásta bele magát a témába. A berlini Magyar Intézet összegyűjtötte számára a területről rendelkezésre álló szakirodalmat, és hozzájutott francia konzuli jelentésekhez is.²³ Teleki felhasználta az 1922–1923-as kiadású egyiptomi középiskolai földrajzi könyveket és atlaszokat, mint a térségben lévő fejlett, de a kérdésben független állam kiadványait.²⁴

A Bizottság tagjai november 25-én Londonba utaztak, ahol megvásárolták a szükséges felszerelést, és megkezdtek tárgyalásokat a brit külügyi és gyarmatügyi hivatalnokokkal, akik ismertették a brit javaslatot. A Bizottság tagjai 1925. január 3-án Isztambulon keresztül érkeztek Ankarába, ahol átvették a török kormány memorandumát, majd Konyában tárgyaltak Musztafa Kemál Atatürk köztársasági elnökkel. A Bizottság Törökországba érkezésével egy időben a brit csapatok komoly atrocitásokat követtek el a Moszuli vilajet területén: falvakat bombáztak, házakat romboltak le, fenyegetésekkel próbálták a lakosságot megfélemlíteni és így az „iraki oldalra” állítani.²⁵

Teleki, Wirsén és Paulis Damaszkuszig vonattal, majd onnan autóval utazva érkeztek Bagdadba 1925. január 16-án. Az utazás utolsó éjszakáján az autókaraván eltévedt a sivatagban, háromórnyi körözés után Telekinek és Paulisnak a hold segítségével kellett megállapítaniuk, hogy merre is vannak.²⁶ Ezután egyfajta verseny alakult ki az iraki fővárosig, ahol azzal töltöttek néhány napot, hogy tanulmányozták az új állam politikai berendezkedését. Bagdadi tartózkodása alatt a Bizottság meglátogatott több minisztériumot, a Katonai Akadémiát, kórházakat, oktatási intézményeket, valamint piacokat, magtárakat, fatelepeket, kereskedelmi központokat, hogy feltérképezzék, milyen gazdasági kapcsolatai vannak a fővárosnak a szomszédos régiókkal, elsősorban a Moszuli vilajettel. A Bizottság tagjai ez idő alatt a brit főmegbízott, Sir Henry Dobbs²⁷ vendégei voltak, aki megpróbálta befolyásolni őket azzal, hogy megvádolta a kiküldött török szakértőket és leváltásukat kérte. A vádaskodást a Bizottság visszautasította és jelentette az incidenst a török félnek. Fejszál király január 17-én fogadta a Bizottságot. Beszédében a történelmi érvek mellett kiemelte, hogy Irak több millió hold termőföld használatát tenné lehetővé, valamint a Bagdad–Moszul vasútvonal kiépítésének befejezésével biztosítható lenne az iraki olajmezők kiaknázása. Ahogy kifejtette: „Moszul úgy tartozik Irakhoz, mint a fej a test többi részéhez.”²⁸ Végül kijelentette, hogy békében és barátságban akar élni szomszédjaival, az irakiak pedig tisztelik a török nemzetet.

4. Vizsgálatok a Moszuli vilajet területén

A Bizottság tagjai 1925. január 27-én érkeztek meg Moszulba, ahol Fejszál király korábbi rezidenciájában rendezték be székhelyüket. Teleki még aznap sétát tett a városban a Bizottság két titkáranak kíséretében, majd tábornoki egyenruhában csatlakozott hozzájuk Dzsevad pasa,²⁹ a török küldöttség vezetője. Séta közben körülbelül 30 – Teleki szerint arab – helyi lakos gyűlt köréjük, akik csókolgatták a pasa kezét és Törökországot éltették. A tömeg 200 főre nőtt, amikor is megjelent néhány rendőr – köztük egy brit tiszttel – és oszlatásba kezdtek. A bazárban már atrocitásokra is sor került: az egyik rendőr ütlegelni kezdte a tömeg egyik tagját, Telekinak kellett közbelépnie, hogy ne fajuljon tovább a helyzet. Amikor a tömeg az Iraki Nacionalista Klub elé érkezett, ellentüntető diákokkal találkozott, akik iraki kokárdákat viseltek és Fejszál királyt éltették.³⁰ Valószínűsíthető, hogy előre megtervezett török lépésről – és az arra adott iraki válaszról – volt szó, amellyel a Bizottságot igyekeztek manipulálni.

Az eset után a török delegáció védelmére hivatkozva a brit közigazgatás korlátozó intézkedéseket akart bevezetni, amelyek értelmében a török diplomaták és szakértők csak rendőri kísérettel, előre bejelentett időpontban és helyre távozhattak volna szálláshelyükről; Dzsevad pasa nem hagyhatta volna el rezidenciáját katonai egyenruhában; a török delegáció tagjai politikai célú megmozdulásokkal nem bonthatták volna meg a közrendet. A Bizottság természetesen nem fogadta el a brit indítványt, mivel ahhoz, hogy a török küldöttek nyugodt körülmények között, bizalmasan beszélhessenek a helyi lakosokkal, szükségük volt a rendőri kíséret nélküli teljes mozgási szabadságra. A Bizottság kifejtette, hogy a városi igazgatás feladata mindkét delegáció szabadságát és biztonságát garantálni, a munkát pedig nem kezdik meg egészen addig, amíg ezek a feltételek nem teljesülnek.³¹

A helyzet feszültté vált. A török kormány nemzetközileg tiltakozott, míg Moszulban állandósultak a letartóztatások és még a Bizottság tagjait is figyelte a rendőrség. Bár Teleki és társai hivatalosan nem dolgoztak, amikor el tudtak szakadni megfigyelőiktől, tanulmányozták a város kerületeit, valamint a börtönt, és számos bizalmas beszélgetést folytattak a társadalom minden rétegéből származó helyi lakosokkal. A helyzetet végül február 8-án Dzsevad pasa oldotta meg, aki felhasználva személyes tekintélyét, vállalta a felelősséget a török delegáció biztonságáért és elfogadta azokat a diszkrét óvintézkedéseket, amelyek még nem csorbították a küldöttek presztízsét. Ugyanaznap a városba érkezett Dobbs főmegbízott, hogy jelenlétével ő is elősegítse a helyzet konszolidálását, azon-

ban segítségnyújtás helyett újra összetűzésbe keveredett a Bizottsággal. Teleki tiltakozott a rendőri túlkapások ellen, de Dobbs nem fordított kellő figyelmet a problémára. Ez után kifejtette azon véleményét, hogy mivel a terület eredetileg az Oszmán Birodalomhoz tartozott, ezért a törökök pozíciója alapvetően erősebb, így a Bizottságnak minden részletre és a mögöttes jelentéstartalomra külön figyelmet kell fordítania, hogy ne legyen részlelhajló. Wirsén kijelentette, hogy a Bizottság egyaránt vizsgálja mindegyik fél álláspontját. Miután Teleki is fellépett Dobbs ellen, a főmegbízott látszólag visszakozott, de hozzátette, hogy véleménye szerint lehetséges, hogy a brit kormány nem fogadja el a Bizottság azon döntését, amely szerint külön vizsgálatokat indítanak a vilajet egyes részein. Megjegyezte azt is, hogy bár a Népszövetség a bizottsági tagok kiválasztásánál a „tökéletes egyensúlyra” törekedett, ő attól fél, hogy a brit közvélemény és kormány úgy fogja gondolni, hogy „egyes tagok” „valamelyik fél” befolyása alá kerültek. Az egyre ingerültebb Wirsén hangsúlyozta, hogy a Népszövetség titkos szavazással választotta meg a Bizottság tagjait, akiket teljes szabadsággal ruházott fel a moszuli területi kérdés kivizsgálásával kapcsolatban, tehát aki munkájukat kritizálja, az egyben a Népszövetség ellen lép fel. Az elnök beszéde végén kijelentette, hogy amennyiben Dobbs újra vádaskodni kezd, annak súlyos következményei lesznek.³² A főmegbízott később már nem vállalta fel a nyílt vitát Wirsénnel és Telekivel, de Londonba küldött jelentéseiben élesen kritizálta a Bizottság tevékenységét.³³

A Bizottság még pár napig Moszulban folytatta a munkát – immár hivatalosan –, majd a tagok szétváltak, és külön-külön folytattak vizsgálatokat. Wirsén Moszul körzetében maradt, hogy meglátogathassa a környező településeket és a Tigristől nyugatra található arab törzsek vezetőit. Paulis Kirkuk körzetébe utazott és ott végzett hasonló munkát, Teleki az Erbil körzet kurd törzseit látogatta végig.³⁴ A volt miniszterelnököt minden településen cserkészek fogadták. A munkában elfáradt Teleki eközben megbetegedett, repülővel szállították Bagdadba, ahol pár napot kórházban töltött.³⁵

Teleki, Wirsén és Paulis február 25-én találkoztak újra a vilajet másik jelentős városában, Kirkukban, ahol folytatták a helyiek kihallgatását. Március 9-én kezdődött meg a terepmunka utolsó fázisa, amikor is a korábban ideiglenes határnak kijelölt „brüsszeli vonalat” vizsgálták meg, valamint, az így „kettészelt” törzsek életkörülményeit. A Bizottság 1925. március 18-án hagyta el a Moszuli vilajetet. Ott tartózkodásuk alatt a tagok bejárták a teljes területet, gyalog 40 km-t, lóháton 166 km-t, autón 1650 km-t, repülőgépen 2000 km-t tettek meg, több mint 800 helyi lakost hallgattak ki, valamint földrajzi és geológiai megfigyeléseket vé-

geztek.³⁶ Wirsénre elsősorban a tárgyalások maradtak, a területen végzett vizsgálatokat Teleki irányította, és a kutatási eredmények is legnagyobb részt az ő nevéhez fűződnek. Munkássága annyira háttérbe szorította a másik két tag tevékenységét, hogy egyes esetekben még a szakirodalom is őt említi – tévesen – a Bizottság elnökének.³⁷

Bár a Bizottság munkájára elsősorban a török és a brit-iraki fél politikai akciói voltak hatással, eközben komoly gazdasági folyamatok is zajlottak. A feltételezett olajkincs miatt több vállalat is próbált minél nagyobb területet birtokba venni – komoly anyagi háttérrel a britek és az amerikaiak rendelkeztek –, végül az Anglo-Persian Oil Company szerezte meg a befolyást gyakorlatilag az egész terület olajkitermelése felett.³⁸

5. A jegyzőkönyv elkészítése

Rövid pihenő után a Bizottság tagjai 1925. április 20-án találkoztak újra Genfben, hogy feszített, akár napi 14 órás munkával³⁹ elkészítsék jelentésüket (League of Nations. Question of the Frontier between Turkey and Iraq. Report Submitted to the Council by the Commission Instituted by the Council Resolution of September 30th, 1924.). Feladatuk döntően három részből állt: szakmai bírálatot alkotni a vitás felek korábbi területrendezési javaslatairól; a területen végzett vizsgálatok tudományos összegzése; az előző két pont alapján egy végleges határjavaslat kidolgozása. Teleki még ekkor is úgy érezte, hogy a tanulmányozott szakirodalom nem elegendő és a kairói magyar konzulátustól kért további köteteket.⁴⁰

Bár a sajtóban időről időre felröppentek olyan hírek, hogy a jegyzőkönyv elkészítése idején heves vita alakult ki, mivel Wirsén a brit, Teleki a török álláspontot támogatta,⁴¹ a jegyzőkönyvből és a levelezésekből arra lehet következtetni, hogy egyetértés volt a bizottsági tagok között. A jó viszonyt az is mutatja, hogy feltehetően ebben az időszakban ajánlott Paulis Telekin keresztül állást utóbbi titkárának, Incze Péternek.⁴² Teleki „törökpárti hozzáállását” a brit sajtó kezdte terjeszteni, és a folyamatos támadások miatt – szokásával ellentétben – végül maga a volt miniszterelnök is megszólalt, cáfolva a vádakat.⁴³

A Bizottság a sajtóban generált viták ellenére keményen dolgozott. A török javaslatról megállapította, hogy az abban szereplő népszavazás valószínűleg nem lenne megvalósítható és nem a valós eredményeket tükrözné. A vilajetben az oktatás kezdetleges, a szociális háló középkori vagy feudális stádiumban volt, míg a lakosok túlnyomó többsége a törzsi vezetőt vagy a földesurat követte, és nem alkotott saját véleményyt arról, hogy melyik államhoz szeretne tartozni. Azok a személyek, akik elég

iskolázottak voltak ahhoz, hogy önálló véleményt alkossanak és tömegeket befolyásoljanak, szinte kivétel nélkül a törökök pártján álltak. Gondot jelentett – amelyet a britek is megemlítettek –, hogy nem volt a térségben megfelelő semleges rendfenntartó erő, valamint a fegyveres alakulatok bevetése a polgárháború veszélyével fenyegetett. A Bizottság mindezek alapján nem javasolta egy népszavazás kiírását.⁴⁴

Telekiék külön megvizsgálták a törökök által javasolt déli határvonalat is. A jelentésben még finoman fogalmazva jelent meg az a kritika, amelyet Teleki Magyarországra hazatérve az 1926-os Magyar Földrajzi Évkönyvben már nyíltan leírt: A Dzsebel Hamrin vonulatai sem történelmi, sem klimatikus szempontból nem tekinthetők határnak.⁴⁵

A brit javaslatot a Bizottság már realitásabbnak értékelte, és nem talált kifogást az északi, ritkán lakott hegyes területre tervezett határral szemben sem,⁴⁶ bár a vilajetnek csupán egy kis része kapcsolható történelmileg Irakhoz. A britekkel ellentétben a tagok fontosnak tartották, hogy a nomád törzsek vándorlási útvonalatát ne keresztezze a határ. A Bizottság pártatlanságát mutatja, hogy bár többször vitába került a helyi brit vezetőkkel és brit részről komoly kritikák érték működését, mégis megőrizte objektivitását, és nem állt a jóval segítőkészebbnek mutakozó törökök oldalára.

A Bizottság összegezte saját kutatásait, amelyeket elsősorban a földrajztudós Teleki Pál vezetésével végeztek. Az elvégzett munka már csak azért is kiemelkedő volt, mert a Moszuli vilajetben korábban nem hajtottak végre hasonló jellegű földrajzi, történelmi és etnográfiai kutatásokat. Az egyik legfontosabb kutatás az etnikai csoportokat érintette. Úttörő gondolatnak számított, hogy Teleki szerint a terület sajátosságai nagyban meghatározták az ott élő emberek jellegét.⁴⁷ Külön nehézséget jelentett, hogy a nomád törzsek állandó vándorlása miatt számukat csak megbecsülni lehetett. A népességi statisztikára vonatkozólag a Bizottság végül az 1922–1924-es iraki népszámlálás adatait fogadta el a leghitelesebbnek, hozzátéve, hogy az valószínűsíthetően alábecsülte a törökök számát, az arabokét pedig a valóságnál magasabbra tette.⁴⁸

A jelentés kiemelten foglalkozott a kurdokkal, akik a legnagyobb számban éltek a térségben: a 15–20 milliós népcsoport hozzávetőlegesen 500 000 tagja. Önálló Kurdisztán nem létezett a történelem folyamán, és már maga a definíció is nehézségekbe ütközött, mivel földrajzilag és etnikailag sem lehetett egységes területről beszélni. Teleki a Kurdisztán kifejezést egyfajta természetföldrajzi egységként, tájfogalomként használta. A területen élő kurdok 85%-a szunnita, a többi síita vagy keresztény vallású volt. A társadalmuk alapegysége a törzs, amelynek az aga a vezetője. Hagyományosan nomád, félnomád állattenyésztők voltak, de

az 1920-as években egyre többen kezdtek el földműveléssel is foglalkozni.⁴⁹ Teleki megfigyelései alapján arra a következtetésre jutott, hogy etnikailag a kurdok sem egységesek. Választóvonalnak a vilajetet egy nagyobb északi és egy kisebb déli részre osztó Kis-Záb folyót tartotta.⁵⁰

Teleki érdekes különbséget vélt felfedezni az arab és a kurd népesség között. Úgy gondolta, hogy a hagyományos gazdálkodás a szerint alakult ki, hogy amíg az előbbi népcsoport a száraz völgyekben és medencékben falusi földművelést folytatott, addig az utóbbi a nedvesebb területeken nomád vagy félnomád módon élt.⁵¹ Ez a fajta megosztás konfliktusokhoz is vezetett, mivel a kurdok egyre nyugatabbra szorították az arabokat, akiknek így kevesebb termőföld és vízforrás állt rendelkezésre. A területen élő törökök döntően városi hivatalnokok, katonák vagy földbirtokosok voltak, míg az „ördögimádó” jezidiek⁵² a fennsíki területeken folytattak földművelést. A nesztoriánus keresztények elszigetelt közösségekben éltek.⁵³

A jelentés részletesen taglalta a vilajet földrajzi viszonyait. A Bizottság megállapította, hogy a terület gazdaságilag és földrajzilag egy egységet képez, tehát semmiképpen sem ajánlott annak megosztása, földrajzi szempontból Törökországhoz és Irakhoz sem tartozik. A térség központja egyértelműen az arab jellegű⁵⁴ Moszul, amelyen átfolyik a Tigris, ide érznek az utak, és mivel a száraz sztyepp és a művelhető terület határán fekszik, minden népcsoport számára fontos vásárváros, és a tranzitkereskedelem kiindulópontja.

A Bizottság külön kitért a Tigris folyó, mint a legfőbb vízelőhely fontosságára. Az is a vilajet szétválasztása ellen szólt, hogy egy kettéosztott területen a Tigris felső folyását birtoklók a folyó bármilyen mértékű megválasztásával súlyosan nehezíthetnék az alsóbb szakasz mentén lakók életkörülményeit.⁵⁵

A számos új kutatási eredmény mellett a Moszuli jelentés legnagyobb érdeme az, hogy úttörő módon, korát meghaladva foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel. A Bizottság elsősorban nem politikai döntést akart hozni, így hangoztatta, hogy a mélyreható tudományos vizsgálat nem adhat alapot egy ilyen döntésnek.⁵⁶ A jelentés így inkább tekinthető egy kiterjedt tanulmánynak, amely segítségül szolgálhatott a döntéshozóknak, mint egy konkrét javaslatnak a terület hovatartozásáról. Telekiék elemezték és véleményezték a török és a brit javaslatot, majd felvázolták a lehetséges döntéseket és várható következményeiket, ügyelve arra, hogy mindvégig feltételes módon fogalmazzanak, és ezzel elkerüljék, hogy a későbbiekben részleghajlással vádolják őket. A „brüsszeli vonalról” viszont kijelentették, hogy – némi korrigálással – egy megfelelő stratégiai határ lenne, tehát lényegében a brit határjavaslat mellett foglal-

tak állást.⁵⁷ Azonban folyamatosan hangsúlyozták, hogy nem elég a gazdasági és stratégiai érdekeket figyelembe venni a döntésnél, hanem a vilajetet véglegesen birtokba vevő államnak biztosítani kell a területen élő nemzetiségek, elsősorban a kurdok önrendelkezését.

Emiatt a Bizottság többször is kiemelte, hogy nem szabad a határral elvágni a nomád törzsek vándorlási útvonalát, a kurdoknak biztosítani kell a lehető legnagyobb autonómiát – nyelvük használata a közigazgatásban, oktatásban; kultúrájuk fejlődésének biztosítása –, és nem lehet elzárkózni egy önálló kurd állam létrehozásától sem. Teleki létrehozta a Moszuli vilajetre vonatkozó etnikai térképet, amelynek alapjául az 1920-as „Vörös Térkép” szolgált. Az etnikai viszonyokat pontosan bemutató, Teleki által kidolgozott geográfiai módszer annyira hatásosnak bizonyult, hogy később Izrael állam határainak meghatározásánál is alkalmazták.⁵⁸

6. A döntés

A Bizottság a jelentés végleges változatát 1925. július 16-án adta le, amelyet 2000 példányban nyomtattak ki.⁵⁹ Az elvégzett tudományos munka és a kisebbségek védelméről szóló fejezetek miatt Teleki a korábbiánál is nagyobb nemzetközi hírnévre és elismertségre tett szert,⁶⁰ bár ez a siker nem volt osztatlan, mivel ahogy a Budapesti Hírlap újságírója találóan megfogalmazta a földrajztudós munkásságáról: „(...) az angolok megharagudtak érte, a törökök pedig nem örültek neki.”⁶¹

Azonban a politikai színtéren a jelentés nem hozta meg a Telekiék által várt eredményt. A Népszövetség nem szeretett volna olyan döntést hozni, amely bármilyen módon sérti Nagy-Britannia érdekeit. Bár a Bizottság a határ kérdésében a brit–iraki álláspontot fogadta el, a javasolt kisebbségi intézkedéseket a brit fél nem kívánta bevezetni. Másfél hónapos feszült diplomáciai tárgyalások kezdődtek, amelyek során csak a török fél volt hajlandó engedményekre.⁶²

A jelentést a két állam közötti határ megállapítására vonatkozóan a Népszövetség végül 1925. szeptember 2-i ülésén fogadta el, de nem mert döntést hozni, hanem továbbította az ügyet a Hágai Nemzetközi Bíróságnak, mivel időközben a tárgyalásokkal felhagyó törökök inkább a fegyverekhez fordultak, és áttörve a „brüsszeli vonalon” a lakosság tömegeit hurcolták el.⁶³ Végül rendfenntartó népszövetségi katonai bizottság kiküldése után a Hágai Nemzetközi Bíróság december 16-án döntött: jóváhagyta a korábban megállapított „brüsszeli vonalat”, mint végleges határt. A borítékolható eredménnyel lezajló hágai tárgyalásra a török fél már el sem ment. A Moszuli vilajet Irakhoz került, amely állam felett a britek 25 évre megkapták a mandátumot. Törökországnak be kellett érnie

a területen kitermelt olaj 10%-ával.⁶⁴ A brit alsóház december 21-i ülésén elfogadta a hágai határozatot,⁶⁵ míg a török kormány a Népszövetség és a bíróság döntési jogát sem ismerte el.⁶⁶

Az új határ megegyezett azzal, amelyet a Moszul Bizottság javasolt, Teleki azonban mégsem örült a döntésnek, ugyanis a határozatból „kifejejtették” azt a pontot, amelyet a Bizottság a legalaposabban vizsgált: a kisebbségek helyzetét. A földrajztudós emiatt a magyar nemzetgyűlésben – az ülésszak alatti egyetlen felszólalásában – élesen kritizálta a Népszövetség működését és felvetette Magyarország kilépésének a lehetőségét is.⁶⁷ A kurdok nem kaptak autonómiát, nyelvüket nem használhatták, és nem adatott meg az esély egy későbbi önálló állam létrehozására sem. 1932-ben – a meghatározottnál jóval korábban – Irak független lett, a kurdok pedig még rosszabb helyzetbe kerültek. A kisebbségi jogok folyamatos elnyomásának következményeként az 1920-as évek első felében még gyerekcipőben járó kurd nacionalizmus megerősödött, a lázadások pedig folyamatosak lettek.⁶⁸

A Népszövetség a moszuli vitatott terület hovatartozásának ügyében megkapta a lehetőséget, hogy – figyelembe véve a Wilsoni pontokat és az etnikai viszonyokat – egy olyan döntést hozzon, amellyel megfelel saját célkitűzéseinek. Azonban ez esetben is bebizonyosodott, hogy a szépen megfogalmazott ideák mögött valójában nagyhatalmi érdekek húzódtak meg. A döntésnél elsősorban az számított, hogy a létfontosságú vasútvonal és az egyre nagyobb szerepet kapó olaj Nagy-Britanniához kerüljön.

Bár nehéz meghatározni, hogyan alakult volna a területen élők vagy az egész közel-keleti régió sorsa, ha a népszövetségi és hágai döntések-nél figyelembe veszik – és a későbbiekben példának tekintik – a Bizottság által hangoztatott kisebbségi jogokat, az tény, hogy Moszulban és térségében a mai napig igen komoly vallási és etnikai konfliktusok vannak, amelyek odáig vezettek, hogy 2014-es elfoglalása után a város a magát Iszlám Államnak nevező terrorszervezet egyik központja lett egészen 2017. júliusi elvesztéséig.

JEGYZETEK/NOTES

1. Shorsh, Hussain (2004): A kurdok eredete, nyelve, vallása. Valóság. 2004/7. szám. 33–51. old.
2. Flesch István (2004): Atatürk és kora. Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása. Corvina. Budapest. 226–264. old.
3. Longrigg, Stephen Hemsley (1953): Iraq, 1900 to 1950. A Political, Social and Economic History. Oxford University Press. London–New York–Toronto. 152. old.

4. Flesch (2004) 273–274. old.
5. Shields, Sarah (2009): Mosul, the Ottoman legacy and the League of Nations. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*. 2009/2. szám. 217–230. old.
6. Timár Edit (2001): Teleki Pál egy kevésbé ismert munkája, az ún. Moszul jelentés. *Földrajzi Közlemények*. 2001/1–2. szám. 65–80. old. 65. old.
7. A főcserkész mesél II. Magyar Cserkész, 1926. január 15. 2. old.
8. Cseke László (2012): Teleki Pál és a Moszul-Bizottság. *Földgömb*. 2012/4. szám. 40–47. old. 41. old.
9. Sluglett, Peter (2007): *Britain in Iraq. Contriving King and Country*. I. B. Tauris & Co. London. 65–92. old.
10. Longsrigg (1953) 153. old.
11. Timár (2001) 69. old.
12. Questions of the Frontier between Turkey and Iraq. Report Submitted to the Council by the Commission Instituted by the Council Resolution of September 30, 1924. League of Nations, Geneva, 1925. Országgyűlési Könyvtár SdN/1925.VII.2. 14–15. old. (Továbbiakban: OGYK SdN/1925. VII. 2. Moszuli jelentés.)
13. OGYK SdN/1925. VII. 2. Moszuli jelentés. 16. old.
14. Uo. 20–21. old.
15. Ablonczy Balázs (2005): Teleki Pál. *Osiris*. Budapest. 257. old.
16. Kubassek János (2011): Teleki Pál, a magyar politikai földrajz atyja. *Magyar Tudomány*. 2011/8. szám. 987–996. old. 988–992. old.
17. A főcserkész mesél II. Magyar Cserkész, 1926. január 15. 1. old.
18. Ablonczy (2005) 258. old.
19. Albert Paulis (1875–1933): Belga katonatiszt. 1908-ban helyezték ki a Kongói gyarmatra, majd megbízták egy belga helyőrség felállításával Dél-Szudánban, ahol kemény eszközökkel tartotta fenn a rendet. Az első világháború után visszatért Kongóba, ahol jelentős szerepe volt a vasúthálózat kiépítésében. Egy évvel halála után, 1934-ben települést neveztek el róla az afrikai országban.
20. Carl Einar Thure af Wirsén (1875–1946): Svéd diplomata, politikus, katonatiszt. 1895 és 1902 között katonatisztként szolgált, majd a diplomáciai pályára lépett. Katonai attaséként működött Rómában és Szófiában, legtöbb munkája a Balkán térséggel és Törökországgal volt kapcsolatos. Tanúja volt az örmény népirtásnak. Az első világháború után ügyvivő volt több Balti államban, majd követ Bukarestben, Athénban, Belgrádban. A Moszuli-Bizottság vezetése után berlini, majd római követ lett.
21. Rogers, John (2007): The Foreign Policy of Small States: Sweden and the Mosul Crisis, 1924–1925. *Contemporary European History*. 2007/3. szám. 349–369. old.
22. A főcserkész mesél I. Magyar Cserkész, 1926. január 1. 2. old.
23. Ablonczy (2005) 258. old.
24. Timár (2001) 77. old.
25. A moszuli kérdés. *Budapesti Hírlap*, 1925. január 8.

26. A főcserkész mesél I. Magyar Cserkész, 1926. január 1. 2. old.
27. Henry Dobbs (1871–1934): Brit politikus. 1892-től az indiai brit közigazgatás munkatársa. 1921-ben az afganisztáni brit misszió tagja, részt vett az afgán–indiai határ megállapításában. 1923 és 1929 között iraki brit főmegbízottként szolgált.
28. OGYK SdN/1925. VII. 2. Moszuli jelentés. 7. old.
29. Cevat Çobanlı, Dzsevad pasa (1870–1938): Török katonatiszt, politikus. 1891-ben lépett a katonatiszti pályára. Az első világháború alatt már tábornokként szolgált, ő védte a tengerszorosokat, a törökök nemzeti hősként tisztelték. A világháború után rövid időre brit fogságba került, majd az új Török Köztársaságban jutott vezető katonai szerephez.
30. OGYK SdN/1925. VII. 2. Moszuli jelentés. 7. old.
31. Uo. 8–9. old.
32. Uo. 11. old.
33. Ablonczy (2005) 259–261. old.
34. OGYK SdN/1925. VII. 2. Moszuli jelentés. 12. old.
35. A főcserkész mesél II. Magyar Cserkész, 1926. január 15. 2. old.
36. Uo.
37. Sluglett (2007) 74.; 85. old.
38. A moszuli kérdőjel. Népszava, 1925. december 19.
39. Teleki Pál levele J. H. Kramers Professzornak. Genf, 1925. július 13. Telekinek, a Törökország és Irak közötti határ megállapítására kiküldött népszövetségi bizottságban való közreműködésével kapcsolatos iratok. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Továbbiakban: MNL OL), K 37. Teleki Pál miniszterelnök iratai (1924–1941) (Továbbiakban: K 37.). 1. csomó. a) dosszié. 20–21. dokumentum.
40. A Kairói Magyar Királyi Konzulátus levele Teleki Pálnak. Kairó, 1925. június 19. MNL OL, K 37. 1. csomó. a) dosszié. 35–37. dokumentum.
41. Jövő héten teszik közzé a Moszul-bizottság jegyzőkönyvét. Pesti Napló, 1925. augusztus 1.; Újabb angol támadások Teleki Pál ellen. Pesti Napló, 1925. augusztus 13.
42. Budapest Főváros Levéltára 2019. április 3-án mutatta be és tette közzé Incze Péter irathagyatékát, benne egy Teleki által Inczének írt levéllel, amelyen dátum ugyan nem szerepel, de beazonosíthatóan a Moszuli jegyzőkönyv megírásának időszakához köthető. (http://bfl.archivportal.hu/sites/default/files/atoms/files/hu_bfl_teleki_levelek_8-11.pdf, 2019. április 13.)
43. Gróf Teleki Pál itthon. Pesti Napló, 1925. augusztus 6.
44. OGYK SdN/1925. VII. 2. Moszuli jelentés. 19. old.
45. Teleki Pál (1926): A moszuli vitás terület természetes tájai és határai. In: Teleki Pál–Karl János–Kéz Andor (szerk.): Magyar földrajzi évkönyv az 1926-os évre. Magyar Földrajzi Intézet. Budapest. 54–57. old. 55. old.
46. OGYK SdN/1925. VII. 2. Moszuli jelentés. 20–21. old.
47. Timár (2001) 70. old.
48. OGYK SdN/1925. VII. 2. Moszuli jelentés. 33. old.
49. Timár (2001) 67–68. old.

50. Lloyd, H. I. (1926): The Geography of the Mosul Boundary. The Geographical Journal. 1926/2. szám. 104–113. old.
51. Timár (2001) 72. old.
52. Jezidiek: „Ördögimádó” kurd származású vallási csoport a Moszuli vilájet északi hegyes vidékein, amely hite szerint a főisten 10.000 évre az ördögnek – egyik a hét kisebb isten közül – adta a Földet. A jezidiek szerint a Földet uraló „Pávaisten” nem gonosz, de a vallási mítoszok összehasonlítása szerint személye megegyezik a többi vallásban megjelenő Sátánnal.
53. Timár (2001) 74. old.
54. Teleki (1926) 57. old.
55. Cseke (2012) 43. old.
56. Timár (2001) 77. old.
57. OGYK SdN/1925. VII. 2. Moszuli jelentés. 75. old.
58. Cseke (2012) 42. old.
59. Z. Khanzadan levele Teleki Pálnak. Genf, 1925. június 22. MNL, K 37. 1. csomó. a) dosszié. 45–46. dokumentum.
60. Az amerikai földrajzi társaság gratuláló levele. New York, 1925. szeptember 17. MNL OL, K 37. 1. csomó. a) dosszié. 58. dokumentum.
61. Moszul és Moszkva. Budapest Hírlap, 1925. december 16.
62. A moszuli kérdés. Budapesti Hírlap, 1925. szeptember 15.
63. A moszuli kérdőjel. Népszava, 1925. december 19.
64. Longsrigg (1953) 155. old.
65. Berriadale Keith, Arthur (1926): The League of Nations and Mosul. Journal of Comparative Legislation and International Law. 1926/ 1. szám. 38–49. old. 47. old.
66. A moszuli kérdésben a Népszövetség tanácsa nem tudott dönteni. Budapesti Hírlap, 1925. december 10.
67. Teleki Pál felszólalása a Nemzetgyűlés 456. ülésén. 1935. október 29. Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomtatványai. Napló. XXXV. kötet. 1925. október 14.–1925. november 6. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1922_35/?pg=0&layout=s, 2019. április 13.) 250. old.
68. Macmillan, Margaret (2005): Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia. Gabo. Budapest. 546. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES

Felhasznált levéltári források és forráskiadások

- Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomtatványai. Napló. XXXV. kötet. 1925. október 14. – 1925. november 6. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1922_35/?pg=0&layout=s, 2019. április 13.)
- Conversations and Correspondence Concerning Turkish Affairs before the First Conference of London. June 25, 1919 – February 12, 1920. Documents on British Foreign Policy, 1919–1939. First Series, Volume IV., Chapter III.

- Questions of the Frontier between Turkey and Iraq. Report Submitted to the Council by the Commission Instituted by the Council Resolution of September 30, 1924. League of Nations, Geneva, 1925. Országgyűlési Könyvtár SdN/1925.VII.2.
- Report by His Britannic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1926. H. M. Stationery Office, London, 1926.
- Telekinek, a Törökország és Irak közötti határ megállapítására kiküldött népszövetségi bizottságban való közreműködésével kapcsolatos iratok. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 37. Teleki Pál miniszterelnök iratai (1924–1941). 1. csomó. a) dosszié.

Felhasznált újságcikkek

- A főcserkész mesél I. Magyar Cserkész, 1926. január 1.
- A főcserkész mesél II. Magyar Cserkész, 1926. január 15.
- A moszuli kérdés. Budapesti Hírlap, 1925. január 8.
- A moszuli kérdés. Budapesti Hírlap, 1925. szeptember 15.
- A moszuli kérdésben a Népszövetség tanácsa nem tudott dönteni. Budapesti Hírlap, 1925. december 10.
- A moszuli kérdés. Népszava, 1925. december 19.
- A moszuli petroléum a genfi népszövetségi tanácskozások előterében. Pesti Napló, 1925. szeptember 8.
- Die Entscheidung in der Mosulfrage. Pester Lloyd, 1925. december 17.
- Érdekes beszélgetés Teleki Pál és Baross János között a népszövetségi kérdésről. Pesti Napló, 1925. október 16.
- Francia elismerés a Moszul-bizottság munkájának. Pesti Napló, 1925. augusztus 12.
- Gróf Teleki Pál előadása a berlini földrajzi társaságban. Pesti Hírlap, 1926. január 20.
- Gróf Teleki Pál itthon. Pesti Napló, 1925. augusztus 6.
- Jövő héten teszik közzé a Moszul-bizottság jegyzőkönyvét. Pesti Napló, 1925. augusztus 1.
- Kié legyen Moszul? Pesti Napló, 1925. augusztus 8.
- Moszul és Moszkva. Budapest Hírlap, 1925. december 16.
- Újabb angol támadások Teleki Pál ellen. Pesti Napló, 1925. augusztus 13.

Felhasznált szakirodalom és egyéb nyomtatásban megjelent források

- Ablonczy Balázs (2005): Teleki Pál. Osiris. Budapest.
- Berriadale Keith, Arthur (1926): The League of Nations and Mosul. Journal of Comparative Legislation and International Law. 1926/ 1. szám. 38–49. old.
- Cholnoky Jenő (1943): Utazásom Amerikában Teleki Pál gróffal. Vajda – Wichmann. Budapest.
- Cseke László (2012): Teleki Pál és a Moszul-Bizottság. Földgömb. 2012/4. szám. 40–47. old.

- Flesch István (2004): Atatürk és kora. Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása. Corvina. Budapest.
- Kubassek János (2011): Teleki Pál, a magyar politikai földrajz atyja. Magyar Tudomány. 2011/8. szám. 987–996. old.
- Lloyd, H. I. (1926): The Geography of the Mosul Boundary. The Geographical Journal. 1926/2. szám. 104–113. old.
- Longrigg, Stephen Hemsley (1953): Iraq, 1900 to 1950. A Political, Social and Economic History. Oxford University Press. London–New York–Toronto.
- Klinghammer István – Gercsák Gábor (1999): Der ungarische Geograph Pál Teleki als Mitglieder der Mossul-Kommission. Cartographica Helvetica. 1999/19. szám. 17–25. old.
- Macmillan, Margaret (2005): Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia. Gabo. Budapest.
- Rogers, John (2007): The Foreign Policy of Small States: Sweden and the Mosul Crisis, 1924–1925. Contemporary European History. 2007/3. szám. 349–369. old.
- Shields, Sarah (2009): Mosul, the Ottoman legacy and the League of Nations. International Journal of Contemporary Iraqi Studies. 2009/2. szám. 217–230. old.
- Shorsh, Hussain (2004): A kurdok eredete, nyelve, vallása. Valóság. 2004/7. szám. 33–51. old.
- Sluglett, Peter (2007): Britain in Iraq. Contriving King and Country. I. B. Tauris & Co. London.
- Teleki Pál (1926): A moszuli vitás terület természetes tájai és határai. In: Teleki Pál – Karl János – Kéz Andor (szerk.): Magyar földrajzi évkönyv az 1926-os évre. Magyar Földrajzi Intézet. Budapest. 54–57. old.
- Timár Edit (2001): Teleki Pál egy kevésbé ismert munkája, az ún. Moszul jelentés. Földrajzi Közlemények. 2001/1–2. szám. 65–80. old.